

Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η ιδέα του έθνους, του ελληνικού έθνους, υπήρξε η θεμελιώδης λογική προκειμένη της ελληνικής ιστοριογραφίας, τουλάχιστον από τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα. Η σαφής επίγνωση της ιδέας του έθνους και η συναίσθηση της εναργούς ύπαρξης και διαχρονικής παρουσίας του ως υποκειμένου της ιστορίας υπήρξε η ίδια η θεμελιώδης προϋπόθεση της ιστοριογραφικής πράξης που καλλιεργήθηκε και αναπτύχθηκε στο ελληνικό κράτος. Η κεντρική θέση της ιδέας του έθνους στην πνευματική και καλλιτεχνική ζωή του ελληνικού κράτους και το καθοριστικό μέρος της ιδέας αυτής στην αυτοσυνείδηση και τον αυτοπροσδιορισμό της ελληνικής κοινωνίας υπήρξε ο αποφασιστικός παράγοντας διανοητικού και ιδεολογικού εναρμονισμού της ελληνικής κοινωνίας και παιδείας με την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, όπως αυτή εκφράστηκε κυρίως με την πολιτική φιλοσοφία και τη φιλοσοφία της ιστορίας του Εγέλου. Τον φιλοσοφικό και ιστορικό εγελιανισμό και γενικότερα τον ιδεαλισμό της γερμανικής φιλοσοφίας ενσωμάτωσε κατά πρώτο λόγο η ελληνική παιδεία στην ιδεολογική της υποδομή με την επεξεργασία και τον καθοριστικό ενστερνισμό της ιδέας του έθνους, ως πυξίδας του πνευματικού γίγνεσθαι του νεοπαγούς εθνικού κράτους που αναδύθηκε από τον ελληνικό απελευθερωτικό αγώνα.

Η αναζήτηση της ιδέας του έθνους υπήρξε βεβαίως παλαιότερη και εκφράστηκε κυρίως με τις ιστοριογραφικές αναζητήσεις του νεοελληνικού Διαφωτισμού και με πολιτικούς και πολιτισμικούς προβληματισμούς στοχαστών όπως ο Δημήτριος Καταρτζής, ο Ρήγας Βελεστινλής, ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Γρηγόριος Παλιουρίτης και ο Νέοφυτος Δούκας. Οι ιστοριογραφικές αναζητήσεις και οι πολιτικοί προβληματισμοί του Διαφωτισμού εισήγαγαν στον ελληνικό στοχασμό την ιδέα της σχέσης με την ελληνική αρχαιότητα ως του προσδιοριστικού στοιχείου της συλλογικής ταυτότητας των νεότερων Ελλήνων και ανέδειξαν στοιχεία όπως η γλώσσα, ο πολιτισμός και οι κοινές ηθικές αξίες ως συντελεστές καθορισμού της εθνικής ταυτότητας. Εισήγαγαν δηλαδή τα κριτήρια της διάκρισης των γλωσσικών πληθυσμιακών συνόλων που απάρτιζαν την «κοινοπολιτείαν» των ορθόδοξων λαών στη

Νοτιοανατολική Ευρώπη υπό οθωμανική κυριαρχία και της οριοθέτησης διακριτών εθνικών κοινοτήτων.

Εντός του ελεύθερου ελληνικού κράτους και της παιδείας που εξέφρασε το «πνεύμα» του, την «άμεση αλήθεια της ηθικής του ζωής»¹, για να μιλήσουμε με τη γλώσσα του Εγγέλου, η ιδέα του ελληνικού έθνους έλαβε την οριστική της υπόσταση χάρη στην επιβολή του ιστοριογραφικού εγχειρήματος του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Η φιλοσοφία της ιστορίας που κωδικοποίησε στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (α' έκδοση: 1860-1874, β' έκδοση: 1885-1887) ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος προέκλυε ως αποτέλεσμα συνθετικών επεξεργασιών και συναρρέσεων που ενσωμάτωσαν προγενέστερες αναζητήσεις όπως εκείνες του Γ. Κοζάκη Τυπάλδου, του Μάρκου Ρενιέρη και ιδίως του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου, αλλά και της «εθνικής φιλοσοφίας» που καλλιεργείται ως μέρος της διαμόρφωσης της πνευματικής φυσιογνωμίας της σύγχρονης Ελλάδας περί τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα². Το ουσιαστικό διανοητικό θεμέλιο της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους*, πάντως, βρίσκεται κυρίως στο έργο των Ευρωπαίων ιστορικών του δεκάτου ενάτου αιώνα, μεταξύ άλλων του Droysen, του Macauley, του Carlyle, του Grote και του Guizot, διά του πρίσματος των οποίων κυρίως ο Παπαρρηγόπουλος κατανοεί την ιστορία και μάλιστα την ελληνική αρχαιότητα³. Η διά του δυτικού πρίσματος γνωριμία και κατανόηση της ελληνικής αρχαιότητας λειτουργεί δηλαδή και στον Παπαρρηγόπουλο τόσο καθοριστικά όσο είχε λειτουργήσει και κατά την πρώτη ανακάλυψη της αρχαιότητας από τον Διαφωτισμό⁴, και

1. G. W. F. Hegel, *The Phenomenology of Mind*, μτφρ. J. B. Baillie, Νέα Υόρκη 1967, σ. 460.

2. Βλ. Ρωξάνη Αργυροπούλου, *Η φιλοσοφική σκέψη στην Ελλάδα από το 1828 έως το 1922*, τ. Α', Αθήνα 1995. Βλ. επίσης Η ίδια, «Η φιλοσοφική θεμελίωση της ιστορικής συνείδησης του ελληνισμού στον 19ο αιώνα. Θ. Καρούσος – Π. Βράϊλας-Αρμένης», *ΚΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 217-222 και Γεωργία Αποστολοπούλου, «Ο Θεόδωρος Καρούσος ως ιστορικός της φιλοσοφίας», *Δωδώνη* 17 (1988), 129-140.

3. Τις σφειλές του Παπαρρηγόπουλου στη σύγχρονή του ευρωπαϊκή ιστοριογραφία, ιδίως ως προς το αρχαιογνωστικό μέρος του έργου του, διερευνά ο Demosthenes Kontos, *Konstantinos Paparrigopoulos and the Emergence of the Idea of the Greek Nation*, Ph. D. diss., University of Cincinnati 1986, σ. 63-98, 108-129. Πρόσφατες συμβολές στο θέμα οι εργασίες των Κ. Ν. Demetriou, «Historians on Macedonian Imperialism and Alexander the Great», *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001), 23-60 και Ν. Sigalas, «Hellénistes, hellénisme et idéologie nationale. De la formation du concept d'«hellénisme» en grec moderne», *L'antiquité grecque au XIXe siècle*, επιμ. Chrysanthi Avlami, Παρίσι 2000, σ. 269-273.

4. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 2000, σ. 95-104, 109-113.

εντάσσεται, θα τολμούσα να πω, σε μια σταθερή κανονικότητα του πνευματικού βίου της νεότερης Ελλάδας.

Με την *Ιστορία του ελληνικού έθνους* ο Παπαρρηγόπουλος συνετέλεσε σε μια πραγματική διανοητική επανάσταση, που έκτοτε φάνηκε να σφραγίζει οριστικά το περιεχόμενο της εθνικής αυτοσυνειδησίας. Η διανοητική αυτή επανάσταση συνέκειτο στην καθιέρωση της μελέτης του μεσαιωνικού ελληνισμού ως του κατ' εξοχήν αντικειμένου ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για την ελληνική παιδεία και την ανάδειξη της έννοιας της τρίσημης συνέχειας του ελληνικού έθνους ως του θεμελιώδους αξιώματος της ελληνικής ιστορίας. Η ιδέα του ελληνικού έθνους που πρυτανεύει στη σκέψη του Παπαρρηγόπουλου συντίθεται από αυτές ακριβώς τις διαπιστώσεις. Το ελληνικό έθνος ως ιστορικό υποκείμενο διακρίνεται από διαχρονική ενότητα και συνέχεια και προσδιορίζεται κατ' εξοχήν από τη γλώσσα του. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο καθορισμός της γλώσσας ως του προσδιοριστικού παράγοντα της ταυτότητας του ελληνικού έθνους συνιστά ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο στην ιστορική σκέψη του Παπαρρηγόπουλου, διότι υποδεικνύει ότι η αντίληψή του για την εθνότητα δεν εδράζεται σε φυλετικές θεωρίες και προϋποθέσεις αλλά διέπεται από την πολιτιστική αντίληψη των πραγμάτων που θεωρεί τις εθνικές κοινότητες ως προϊόντα («πολιτισμικών προσμειξεων») (acculturation). Του ιστορικού αυτού υποκειμένου την περιπετειώδη διαδρομή διά των αιώνων υπό ποικίλα πολιτειακά καθεστώτα αφηγείται στην *Ιστορία* του ο εθνικός ιστοριογράφος.

Η διήθηση των αξιωματικών του παραδοχών προς το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας διά του εκπαιδευτικού συστήματος και της επίσημης εθνικής ρητορικής ουσιαστικά έχει μεταβάλει τη ρομαντική θεωρία του Κ. Παπαρρηγόπουλου σε θεμέλιο της εθνικής αυτογνωσίας. Η καθοριστική αυτή εξέλιξη στην ιστορία του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού της ελληνικής κοινωνίας δεν αποτελεί παρά απλή μαρτυρία του μεγέθους και της ποιότητας του διανοητικού επιτεύγματος του Κ. Παπαρρηγόπουλου: «δεν επεβλήθη απλώς διά τον νέον προσανατολισμόν, αλλά και διά την βαθυτάτην ιστορικήν κρίσιν, την άνεσιν και σαφήνειαν της διηγήσεως και την καλλιέπειαν» σημειώνει ο Ν. Β. Τωμαδάκης⁵. Εξαιτίας των αρετών αυτών και του «μνημείου της ενότητος» το οποίον «έπλασεν άνευ περιττού 'ιστοριονομικού' φόρτου διά της κρυσταλλίνης πρώτης ύλης της ιστορικής παραδόσεως», η φωνή του, «βαρεία και υπεύθυνος», «εκάλυψε πάσας τας άλλας φωνάς και ηκούσθη εις τα πέρατα του κόσμου υπό παντός του Ελληνικού», συμπληρώνει ο Δ. Α. Ζακυθνόης⁶.

5. «Δράσις και θεωρία εν τη ελληνική ιστοριογραφία», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 16 (1962), 16 ε'.

6. *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σ. 66.

Η ιδέα του ελληνικού έθνους στην περαιτέρω πνευματική διαδρομή της ελληνικής παιδείας ως το τέλος του εικοστού αιώνα έχει παραμείνει ουσιαστικά εκεί που την άφησε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος. Ως συνθετικό επίτευγμα η *Ιστορία* του υπήρξε ο σημαντικότερος διανοητικός άθλος της ελληνικής παιδείας του δέκατου ένατου αιώνα. Η καθοριστική συμβολή του στη διαπαιδαγώγηση της ελληνικής κοινωνίας και στη διάπλαση της ελληνικής ιστορικής συνείδησης, επιτεύγματα που φώτισε τόσο αποτελεσματικά στη σχετική μελέτη του ο Κ. Θ. Δημαράς⁷, μετέβαλε το έργο του σε πρότυπο προς μίμηση από τους άλλους βαλκανικούς λαούς στο στάδιο της διαμόρφωσης της εθνικής τους φυσιογνωμίας. Ο Βασίλειος Zlatarski (1866-1935) ακολούθησε τα ίχνη του Παπαρρηγόπουλου με τη μνημειώδη του προσπάθεια ν' αποκαταστήσει το μεσαιωνικό παρελθόν των Βουλγάρων στο έργο του *Ιστορία του βουλγαρικού κράτους κατά τον Μεσαίωνα*⁸. Αντίστοιχα ο Νικόλαος Iorga, ο πολυγραφότερος ιστορικός της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, μιμήθηκε τον Παπαρρηγόπουλο με τη σύνθεση της δεκάτομης *Ιστορίας των Ρουμάνων*, στις σελίδες της οποίας επεξεργάζεται την ιδέα της ενότητας των ρουμανικού έθνους στον χώρο και τον χρόνο⁹.

Δεν νομίζω ότι θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερη ένδειξη της πραγματικά ολοκληρωτικής επιβολής του Παπαρρηγόπουλου στην ελληνική ιστοριογραφία, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο η φωνή του «εκάλυψε πάσας τας άλλας φωνάς», από την πλήρη εκτόπιση μιας πολύ παλαιότερης παράδοσης καταγραφής του παρελθόντος στην ελληνική παιδεία, που θα μπορούσε να αποκληθεί «η ιστοριογραφία του γένους» σε αντιδιαστολή προς την εθνική ιστορία που αντιπροσωπεύει ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος. Πρόκειται για την παράδοση των χρονικών της ζωής του γένους υπό οθωμανική κυριαρχία, φιλολογικό είδος που ανάγεται στη βυζαντινή χρονογραφία. Ορισμένα από τα σημαντικότερα κείμενα της ιστοριογραφίας του γένους, που συντήρησε η χειρόγραφη παράδοση, εκδόθηκαν για πρώτη φορά την εποχή που

7. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του - η ζωή του - το έργο του*, Αθήνα 1986.

8. *Istoriya na bulgarskata dŭrzha prez srednite vekove*, 4 τ., αρχική έκδοση: Σόφια 1918-1940, νέα έκδοση: 1970-1972. Βλ. και Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier*, Μπέκλεϋ 1975, σ. 210. Ο Zlatarski, όπως και ο Παπαρρηγόπουλος, εισήγαγε την περιοδολόγηση της μεσαιωνικής ιστορίας των Βουλγάρων, που παρέμεινε σταθερή ως σήμερα.

9. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, 10 τ., Βουκουρέστι 1936-1939. Για συνολική αξιολόγηση βλ. William O. Oldson, *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga*, Boulder 1973 και Maurice Pearton, *Clio and the Nation*, Richmond, Surrey 1984, σ. 11-19.

μεσουρανούσε ο Παπαρρηγόπουλος, ενώ ο επιφανέστερος επίγονος του είδους, ο Μανουήλ Γεδεών, εμφανίσθηκε και παρήγαγε το πλείστον του έργου του μετά τον Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος και δεν διέφυγε της κριτικής του¹⁰. Η ιστοριογραφική αυτή παράδοση όμως παρέμεινε μάλλον περιθωριακή και δεν επηρέασε ούτε καν τη συγγραφή της εκκλησιαστικής ιστορίας, η οποία ως ακαδημαϊκός κλάδος, με εκπροσώπους όπως τον Χρυσόστομο Παπαδόπουλο και τον Βασίλειο Στεφανίδη, βρίσκεται εγγύτερα στο πνεύμα του Παπαρρηγόπουλου παρά του Μανουήλ Γεδεών. Είναι δε τελείως χαρακτηριστικό του κανονιστικού κλίματος της ελληνικής ιστοριογραφίας ότι τον Γεδεών και τη σημασία του έργου του ανακάλυψαν και ανέδειξαν σχετικά πρόσφατα στην ελληνική επιστημονική ζωή όχι θιασώτες της παραδοσιακής παιδείας και των παραδοσιακών αξιών, όπως θα ήταν για παράδειγμα οι φορείς της εκκλησιαστικής λογισύνης, αλλά ιστορικοί που δοκίμασαν ενσυνείδητα να διαφοροποιηθούν από το παπαρρηγοπούλειο κλίμα, όπως ο Κ. Θ. Δημαράς και ο Φ. Ηλιού.

Η ελληνική ιστοριογραφία από την εποχή του Παπαρρηγόπουλου και εξής κινήθηκε αποκλειστικά εντός του θεωρητικού σχήματος των τριών

10. Σημειώνει ο Μανουήλ Γεδεών για τον Ε' τόμο της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους*: «εν πολλοίς [...] σφαλλόμενος όσον αφορά την μετά την Άλωσιν ιστορίαν του γένους». Βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* έτος Β' (1882), 606. Την επίκριση μας υπενθυμίζει ο Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 319. Ο Γεδεών ελέγχει τον Παπαρρηγόπουλο και στη σειρά άρθρων «Η γυνή επί των οικονομικών ερίδων», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 3 (1882-1883), 122-126, 137-143, 263-267, 277-281, 561-564, 577-580. Ενδιαφέροντα και ενδεικτικά είναι και όσα σημειώνει και άλλος λόγιος που εντάσσεται στην παράδοση της «ιστοριογραφίας του γένους», ο Βασίλειος Μυστακίδης, *Οι εν Αθήναις και οι εν Κωνσταντινουπόλει λόγιοι*, Κωνσταντινουπόλη 1907 [ανάτυπο από την *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 26 (1906) και 27 (1907)]. Εδώ η αντιπαράθεση εστιάζεται στην επίκριση της «ιστοριογραφίας του γένους» που προήλθε από άλλον εκπρόσωπο της εθνικής ιστοριογραφίας, τον Σπυρίδωνα Λάμπρο. Επίγονος της «ιστοριογραφίας του γένους» θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Χρ. Γ. Πατρινέλης, στον οποίο οφείλεται το εξαίρετο *instrumentum studiorum Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών. Αναλυτική αναγραφή*, Αθήνα 21997 [ανάτυπο από το περιοδικό *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 19/20 (1969-1970)]. Οι ποικίλες συμβολές του Χρ. Γ. Πατρινέλη στην ιστορία του υπόδουλου γένους και της Εκκλησίας εικονογραφούν χαρακτηριστικά την επιστημονική δυναμική της μετεξέλιξης της «ιστοριογραφίας του γένους» σε σύγχρονη κριτική ιστοριογραφική πράξη. Βλ. π.χ. William K. Medlin και Christos G. Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia. Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th-17th centuries)*, Γενεύη 1971 και τις συμβολές του Χρ. Πατρινέλη στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους* τ. Γ', Αθήνα 1974, σ. 94-98 και τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 123-126.

αναβαθμών της ελληνικής συνέχειας που εκείνος διατύπωσε. Οι εκπρόσωποι της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, ο Σπυρίδων Λάμπρος, ο Παύλος Καρολίδης, ο Κωνσταντίνος Αμαντός, ο Σωκράτης Κουγέας, ο Νίκος Βέης, ο Διονύσιος Ζακυνθός, ο Απόστολος Βακαλόπουλος εμπλούτισαν την ελληνική ιστορική επιστήμη με σημαντικές εκδόσεις πηγών και συνθετικά έργα, με απώτερο στόχο να επιβεβαιώσουν και να εδραιώσουν το σχήμα του Παπαρρηγόπουλου και την ιδέα του έθνους που εκείνο προϋπέθετε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμβολή του Αποστόλου Βακαλοπούλου, ο οποίος με τη μνημειώδη *Ιστορία του νέου ελληνισμού* (1961-1988) επιδόθηκε σε μια ιδιαίτερα επιτυχή, κατά τη γνώμη μου, απόπειρα «εκδημοτικισμού» της ρομαντικής θεωρίας του Παπαρρηγόπουλου, χωρίς να αμφισβητεί τις θεμελιώδεις της παραδοχές και προϋποθέσεις. Ο «εκδημοτικισμός» φυσικά δεν περιορίζεται στο γλωσσικό όργανο του έργου του Βακαλόπουλου αλλά αναφέρεται και στη θεματολογία και τις εμφάσεις των αναζητήσεών του, που αποβλέπουν στην ανάδειξη του ρόλου των μαζών, του ανώνυμου πληθυσμού της ιστορίας –σε αντίθεση προς την έμφαση στους ηρωικούς πρωταγωνιστές στην αφήγηση του Παπαρρηγόπουλου– μεταξύ των παραγόντων που προσδιόρισαν τη φυσιогνωμία του νέου ελληνισμού, του οποίου την εμφάνιση ανιχνεύει σταδιακά μέσα στους κόλπους του μεσαιωνικού ελληνισμού πριν από την Άλωση¹¹.

Σοβαρή αμφισβήτηση της ιδέας του έθνους όπως την επεξεργάστηκε ο Παπαρρηγόπουλος δεν προήλθε ούτε από την ιστοριογραφία της αριστεράς. Η αριστερή διάνοηση, με πρωτοπόρους τον Γεώργιο Σκληρό και τον Γιάννη Κορδάτο, εμπλούτισε την ιστοριογραφία με νέους προβληματισμούς κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα, χωρίς να αμφισβητήσει το ερμηνευτικό πλαίσιο του Παπαρρηγόπουλου. Ο εθνικιστικός λαϊκισμός, από τον οποίο

11. Δύο σημαντικές αποτιμήσεις του έργου του Βακαλόπουλου, που σταθμίζουν τη συμβολή του στη διαμόρφωση της ελληνικής ιστοριογραφίας κατά τον εικοστό αιώνα οφείλονται αντίστοιχα στον Ζ. Ν. Τσιρπανλή, «Νεκρολογία Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου (1909-2000)», *ΚΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο. Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2002*, σ. 15-18 και στην Ελένη Μπελιά, «Μνήμη Αποστόλου Βακαλοπούλου. Προσωπική μαρτυρία», *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού Β'* (2000), 333-342. Τα δύο κείμενα αναδεικνύουν πολύ εύστοχα τα στοιχεία εκείνα που προσδιορίζουν την επιστημονική φυσιогνωμία του ιστορικού έργου του Βακαλόπουλου. Σημαντική είναι και η αποτίμηση του Βακαλόπουλου ως «μετριοπαθούς εκπροσώπου» της ιστοριογραφικής σχολής του Παπαρρηγόπουλου που επιχειρεί ο C. Hatzidimitriou, «From Paparrigopoulos to Vacalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period», *New Trends in Modern Greek Historiography*, επιμ. Α. Lily Macrakis – P. N. Diamandouros, Hanover, NH 1982, σ. 13-23.

δεν μπόρεσε να χειραφετηθεί η αριστερά, προσέδωσε στη ρομαντική θεωρία κανονιστικό χαρακτήρα με γενικότερη απήχηση στην κοινωνία και τη διανοητική ζωή. Από τη σκοπιά της χαρταυγής του εικοστού πρώτου αιώνα μπορεί να ακούγεται κάπως παράδοξο, ιδίως ίσως για τους νεότερους, αλλά το κανονιστικό πλαίσιο του εθνικού λόγου που καθιέρωσε το παπαρρηγοπούλειο σχήμα ως μια από τις θεμελιώδεις του παραδοχές υπήρξε κοινό σε κορυφαίους συντηρητικούς στοχαστές που εξέφρασαν με απόλυτη σοβαρότητα και συνοχή τη συμβατική αντίληψη του έθνους, όπως ο Κ. Τσάτσος¹² ή ο Δ. Α. Ζακυνθινός, σε φιλελεύθερους που αναζητούσαν εναλλακτικούς τρόπους πνευματικής έκφρασης του ελληνισμού, όπως ο Γ. Θεοτοκάς, ο Γ. Σεφέρης και ο Ι. Θ. Κακριδής και σε αριστερούς στοχαστές όπως ο Νίκος Βέης, ο Αλέξανδρος Σβώλος και ο Νίκος Σβορώνος¹³. Θα μπορούσε δηλαδή να

12. Βλ. «Το νόημα του έθνους», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 38 (1963), 459-478, ιδίως 472-473. Το κείμενο αυτό προσφέρει μια κλασική διατύπωση της ιδεαλιστικής θεωρίας του ελληνικού έθνους όπως αποκρυσταλλώθηκε στα μέσα του εικοστού αιώνα και αξίζει να τύχει της προσοχής των μελετητών της θεωρίας της ιστορίας στη χώρα μας.

13. Το έργο του Ν. Σβορώνου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το ζήτημα της συγκρότησης της θεωρίας της ιστορίας του νέου ελληνισμού. Αν και κορμός του ιστορικού του έργου είναι οι μελέτες και κυρίως οι εκδόσεις πηγών στον χώρο της βυζαντινής ιστορίας, συνέδεσε το όνομά του με μια θεμελιώδους σημασίας μονογραφία που συνέβαλε στη δημιουργία του πεδίου της οικονομικής ιστορίας της νεοελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για το έργο *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956 [= *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996]. Στο έργο αυτό, ιδίως στο καταληκτήριο κεφάλαιο, ο Σβορώνος προβαίνει σε πρωτοποριακές παρατηρήσεις σε σχέση με τη δυναμική που εκλύουν οι εμπορικές δραστηριότητες και τις επιπτώσεις τους σε λειτουργίες που κατατείνουν στη δημιουργία ιδεολογικών μηχανισμών διά των οποίων παράχθηκε η νεοελληνική εθνική κοινότητα. Για την ιστοριογραφική σημασία του εγχειρήματος αυτού βλ. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα 2003, σ. 277-297. Σε άλλα έργα του όμως ο ίδιος συγγραφέας εμφανίζεται πολύ πιο εναρμονισμένος με το παπαρρηγοπούλειο σχήμα: π.χ. οι παρατηρήσεις για τις εκδηλώσεις νεοελληνικής εθνικής συνείδησης στα διάδοχα κράτη της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά το 1204 (βλ. *Histoire de la Grèce Moderne*, Παρίσι 1953, σ. 9-12 και ελληνική έκδοση: *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, μτφρ. Αικ. Ασδραχάς, Αθήνα 1976, σ. 27-36 και «Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή αυτοκρατορία», *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1982, σ. 145-161) τοποθετούν με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο τον Ν. Σβορώνο πλάι στον Απ. Βακαλόπουλο και ακόμη πλάι στον διπλωματικό ιστορικό Στέφανο Ξύδη (Stephen Xydis), ο οποίος, εκτός από τα ογκώδη του έργα στον τομέα της ιστορίας των διεθνών σχέσεων της Ελλάδας και του Κυπριακού Ζητήματος κατά τον εικοστό αιώνα, αφιέρωσε και δύο σημαντικές μονογραφίες στην ιστορία του ελληνικού εθνικισμού.

παρατηρηθεί ότι λόγω της επιβολής του παπαρρηγοπούλειου σχήματος ως κανονιστικού πλαισίου του ιστορικού αυτοπροσδιορισμού της ελληνικής κοινωνίας συντελέστηκε στην ελληνική παιδεία και ιδεολογία μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα από συγκριτικής σκοπιάς αλληλοπεριχώρηση εθνικισμού και μαρξισμού ή ακριβέστερα εθνικισμού και αριστερής ιδεολογίας, που θα εξέπληττε ίσως αρκετούς ξένους μελετητές των αντίστοιχων ιδεολογικών ρευμάτων¹⁴.

Η πανηγυρική επιβεβαίωση της επιβολής του έργου και των ιδεών του Παπαρρηγόπουλου στην ελληνική ιστοριογραφία θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι παρέχεται από το σημαντικότερο ιστοριογραφικό εγχείρημα στην Ελλάδα κατά τον εικοστό αιώνα, που συντελέστηκε με την έκδοση της δεκαεξάτομης επισκόπησης των ιστορικών διαδρομών του ελληνικού κόσμου από την απώτατη προϊστορία ως το τέλος του εικοστού αιώνα υπό τον τίτλο *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (1970-2000). Η οφειλή στον Παπαρρηγόπουλο δεν περιορίζεται στον δάνειο τίτλο του συλλογικού έργου. Η έκδοση κατόρθωσε να ενσωματώσει όλη την πρόοδο της έρευνας που συντελέστηκε στα εκατό χρόνια που μεσολάβησαν μεταξύ του έργου του Παπαρρηγόπουλου και της νέας ιστορίας και να επιστρατεύσει όλες τις σοβαρές δημιουργικές δυνάμεις της κοινότητας των ειδικών. Η επιβολή του Παπαρρηγόπουλου διαφάνεται στον τρόπο που η ανανέωση της έρευνας και του ανθρώπινου δυναμικού και των νέων προβληματισμών που αυτό συνεπάγεται μπόρεσε να ενσωματωθεί σε ένα κανονιστικό και ερμηνευτικό σχήμα που παρά τη χαλαρότητά του δεν αμφισβητεί πουθενά τη θεμελιώδη ιδέα του Παπαρρη-

σμού. Βλ. Stephen Xydis, "The Medieval Origins of Greek Nationalism", *Balkan Studies* 9 (1968), 1-20 και "Modern Greek Nationalism", *Nationalism in Eastern Europe*, επιμ. Peter F. Sugar – Ivo J. Lederer, Seattle και Λονδίνο 1969, σ. 207-258 [= Στέφανος Ξύδης, *Ψυχολογικοί παράγοντες εις την προπαγανδιστικήν του Εικοσιένα, νεοελληνικός πρωτοεθνικισμός και εθνικισμός, Θεσσαλονίκη 1972*]. Οι απόψεις που διατυπώνει ο Σβορώνος στο ωραίο κείμενο «Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αιώνα», *Σύμμικτα* 8 (1989), 1-14 είναι ενδεικτικές του τρόπου που η αριστερή και μαρξιστική ιστοριογραφία ακόμη και στις πιο σύνθετες μορφές της ενσωμάτωσε το σχήμα της συνέχειας του ελληνισμού.

14. Το διανοητικό αυτό φαινόμενο πάντως είναι αρκετά σύνθετο στις χώρες της περιφέρειας, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από τα κείμενα που παραθέτει ο Elie Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, Νέα Υόρκη 1970, σ. 488 κ.ε. Για το όλο ζήτημα βλ. επίσης Walker Connor, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Πρίνστον 1994, σ. 74-75, 156-158, ενώ για τα θεωρητικά ζητήματα που θέτει η ιδεολογική σύζευξη μαρξισμού και εθνικισμού βλ. Ephraim Nimni, *Marxism and Nationalism: Theoretical Origins of a Political Crisis*, Λονδίνο 1991, ιδίως σ. 26-37, 37-41, 194-195.

γόπουλου για την ενότητα και συνέχεια του ελληνικού έθνους ως ταυτόσημου ιστορικού υποκειμένου διά των χιλιετιών.

Για να προσπελαστεί το υποθετικό ερώτημα εν σχέσει με το πώς θα μπορούσε να συντελεστεί στην ελληνική ιστοριογραφία μια σοβαρή διαφοροποίηση από την κληρονομιά του Παπαρρηγόπουλου, πώς δηλαδή θα μπορούσε να βρεθεί μια νέα αφετηρία ιστορικού προβληματισμού που θα οδηγούσε πέρα από τη βαριά σκιά του έργου του, θα έπρεπε να τεθεί σε νέες βάσεις η θεώρηση της ιδέας του ελληνικού έθνους. Θα έπρεπε δηλαδή να μεταβληθούν τα δεδομένα σε ζητούμενα με αντικείμενο την ανάδειξη της ιστορικότητας της ελληνικής εθνικής κοινότητας. Οι σχετικές ερμηνευτικές υποθέσεις, για να επιβεβαιωθούν ως επιστημονικός και όχι ως αυθαίρετος υποκειμενικός λόγος, οφείλουν να υποβληθούν στον έλεγχο της διαψευσιμότητας¹⁵ ώστε να σταθμιστεί με συγκριτική μέθοδο, σε αντιβολή προς τις ομόλογες ευρωπαϊκές ιστοριογραφικές παραδόσεις, το ζήτημα της διαχρονικότητας του ιστορικού υποκειμένου που ανεβάζει στο προσκήνιο της ιστορίας ο Κ. Παπαρρηγόπουλος με την πρώτη φράση της αφήγησής του: *περί των αρχαιοτάτων χρόνων του ελληνικού έθνους υπάρχουν δύο ειδών ιστορήματα*¹⁶.

Είναι πρόδηλο ότι ο προβληματισμός εμπεριέχει μια ιδεολογική πρόκληση της οποίας το μέγεθος δεν επέτρεψε ποτέ στα ερωτήματα να κατατεθούν ρητά στην πορεία της ελληνικής ιστοριογραφίας. Τολμώ όμως να επισημάνω ότι η ιστορία της ελληνικής ιστοριογραφίας μάς επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι ο προβληματισμός, έστω και έμμεσα διατυπωμένος, ενυπάρχει σε ερευνητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν κατά την τελευταία ιδίως τριακονταετία του εικοστού αιώνα. Συνέπεια των προβληματισμών αυτών ήταν να μετατοπιστεί η οπτική από την ιδέα του έθνους, όπου άφρησε τα πράγματα ο Παπαρρηγόπουλος, προς το ερώτημα της διαμόρφωσης της εθνικής κοινότητας. Νομίζω ότι το θέμα δεν είναι απλώς ζήτημα σημαντικής αλλά αντιπροσωπεύει μια ουσιώδη διαφοροποίηση, η οποία συνδέεται με τη σειρά της με μια πραγματική αλλαγή στο χώρο της ελληνικής ιστορικής έρευνας. Η αλλαγή και η διαφοροποίηση έχουν βεβαίως πολιτικές αφετηρίες, συνδέονται με

15. Πβ. Karl R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, Λονδίνο 1968, σ. 40-44, 78-92.

16. Στην αφήγηση της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* ο Παπαρρηγόπουλος φαίνεται να χειρίζεται το ζήτημα της έννοιας του ελληνικού έθνους κάπως αποφαστικά, επειδή πρόθεσή του είναι η έκθεση των πραγματικών περιστατικών μάλλον και όχι η αποσαφήνιση και ο ορισμός των εννοιών. Στην αποσαφήνιση των εννοιών που χρησιμοποιεί συμβάλλουν τα κείμενα που απαρτίζουν το έργο του *Ιστορικά πραγματεία*, Αθήνα 1889, σ. 125-139, 240-253.

την κρίση της ελληνικής συνείδησης που προκάλεσε η δικτατορία του 1967-1974 και η βασανιστική αναζήτηση των καταβολών και των συντελεστών του αυταρχισμού στην ελληνική κοινωνία¹⁷. Η αλλαγή στην ελληνική ιστοριογραφία όμως δεν υπαγορεύθηκε αποκλειστικά από παράγοντες που εντοπίζονται στην κοινωνιολογία της γνώσης. Η διαφοροποίηση οφείλεται και στη συνάντηση της ιστορίας με προσεγγίσεις από το ευρύτερο πεδίο των επιστημών του ανθρώπου, που της επέτρεψαν ακριβώς να επανεξετάσει τη θεμελιώδη προκειμένη του έργου της, την ιδέα του έθνους, με όρους που συνέτειναν σε μια ανάλυση της κοινωνικής και ιδεολογικής δυναμικής που παρήγαγε την ελληνική εθνική κοινότητα.

Από τις προσεγγίσεις που έθεσαν τα ερωτηματικά αυτά θα μπορούσαν να μνημονευθούν τρεις, όλες ψηφίδες του μωσαϊκού της ελληνικής ιστοριογραφίας της τελευταίας τριακονταετίας του εικοστού αιώνα. Πρώτη και πράγματι πρωτοποριακής σημασίας υπήρξε η συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά, ιδίως με τις μελέτες του για την ιδεολογική υποδομή του ελληνικού κράτους. Τα κείμενα αυτά πραγματικά θέτουν, με έναν αριστοτεχνικά έμμεσο και υπαινικτικό τρόπο και με μέθοδο αποκλειστικά εμπειρική, δηλαδή σε συστηματικό διάλογο με τις πηγές και τα πρωτογενή τεκμήρια, ιδίως τα φιλολογικά, το ερώτημα της συγκρότησης της ελληνικής εθνικής κοινότητας με πυρήνα το νεοπαγές εθνικό κράτος του δέκατου ένατου αιώνα¹⁸. Στη λογική αυτού του ερωτήματος εγγράφεται και η βιογραφία που ο Κ. Θ. Δημαράς αφιέρωσε στον Παπαρρηγόπουλο, έργο στο οποίο ανιχνεύει τους μηχανισμούς της ιδεολογικής καθιέρωσης της *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* ως πυξίδας εθνικού αυτοπροσδιορισμού¹⁹.

Πολλά θα μπορούσαν να προστεθούν για να παρουσιαστεί εκτενέστερα η συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά στον αναπροσανατολισμό της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας. Το έργο έχει επιχειρηθεί κατ' επανάληψιν από αρμόδιους μελετητές αν και πιστεύω ότι η συγκριτική εξέταση του θέματος θα αναδείκνυε ακόμη περισσότερο το ιστοριογραφικό επίτευγμα του Δημα-

17. Για μια δοκιμή ερμηνείας της ελληνικής ιστοριογραφίας προς αυτή την κατεύθυνση βλ. P. M. Kitromilides, "Historiographical Interpretations of Modern Greek Reality: An Exploratory Essay", *New Trends in Modern Greek Historiography*, ό.π., σ. 7-11.

18. Πρόκειται για τις μελέτες που απαρτίζουν τον τόμο *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, ιδίως σ. 323 κ.ε. Σημαντική συμβολή προς την ίδια κατεύθυνση είναι και η μονογραφία για την ιδεολογία που συνδέθηκε με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3η Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα 1987.

19. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 294-326, 359-377.

ρά²⁰. Θα μπορούσε πάντως χωρίς δόση σοβαρής υπερβολής να λεχθεί ότι η ιστορία της ιδέας του έθνους στην ελληνική ιστοριογραφία θα ήταν δυνατόν να γραφεί ως ουσιαστικά ένας διάλογος μεταξύ Κ. Παπαρρηγόπουλου και Κ. Θ. Δημαρά²¹. Ας προσθέσω, για να ολοκληρώσω αυτή την αναγκαστικά συνοπτική αναφορά στις ιστοριογραφικές απόπειρες που δοκίμασαν να εισαγάγουν εναλλακτικές θεωρήσεις της συγκρότησης της εθνικής κοινότητας, δύο ακόμη παραδείγματα, που αντιπροσωπεύουν προσεγγίσεις ριζικά διαφορετικές από εκείνην του Δημαρά και προέρχονται από τη συνάντηση της ελληνικής ιστοριογραφίας με την κοινωνική θεωρία και την κοινωνική ιστορία αντίστοιχα. Η συνάντηση με την κοινωνική θεωρία απέδωσε τις ερμηνείες της συγκρότησης της εθνικής κοινότητας διά του πρίσματος των θεωριών της εξάρτησης κατά τη δεκαετία του 1970. Οι θεωρίες της εξάρτησης και της κοινωνικής αναπαραγωγής επέτρεψαν τη συνεξέταση των μηχανισμών, κυρίως διά του εκπαιδευτικού συστήματος, της διαμόρφωσης σε ενιαία εθνική κοινότητα των αρχικά ετερόκλητων πληθυσμών του ανεξάρτητου βασιλείου, των αλύτρωτων εδαφών και της εκτενέστατης διασποράς²². Ο διάλογος με την κοινωνική ιστορία, ιδίως με το έργο του Eric Hobsbawm, απέδωσε, στη δεκαετία του 1980, τη διερεύνηση του ρόλου της ληστείας τόσο στη θεσμική συγκρότηση του εθνικού κράτους όσο και στη διαμόρφωση του ελληνικού αλυτρωτισμού και κατ' επέκταση στην οριοθέτηση της ελληνικής εθνικής κοινότητας²³. Οι οπτικές αυτές εισάγουν μια άλλη λογική στη θεώρηση της διαμόρφωσης της εθνικής κοινότητας

20. Βλ. κυρίως τη συλλογή *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994. Για τις δυνατότητες που προσφέρει η συγκριτική προσέγγιση στο έργο του Κ. Θ. Δημαρά, βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Συγκριτικές προσεγγίσεις στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 567-577.

21. Βλ. αναλυτικότερα Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Το ιστοριογραφικό εκκρεμές και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος», *Νέα Εστία* τχ. 1546 (1 Δεκεμβρίου 1991), 1571-1578.

22. Αναφέρομαι κυρίως στο έργο του Κωνσταντίνου Τσουκάλου, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, για την ιστοριογραφική σημασία του οποίου βλ. αναλυτικότερα Ρ. Μ. Kitromilides, *Journal of the Hellenic Diaspora* IV, τχ. 4 (χειμώνας 1978), 93-97.

23. Βλ. John Koliopoulos, *Brigands with a Cause: Brigandage and Irredentism in Modern Greece (1821-1912)*, Οξφόρδη 1987. Αναλυτική αξιολόγηση της συμβολής του βιβλίου βλ. στη βιβλιοκρισία μου, *Ελληνικά* 38 (1987), 426-429. Το έργο επικαλύπτεται αλλά δεν ταυτίζεται με τη μονογραφία που εξέδωσε ο συγγραφέας στα ελληνικά με τον τίτλο *Ληστές*, Αθήνα 1979, που εστιάζεται στα χρόνια 1832-1881.

και των κανονιστικών της συμφραζομένων, ακριβώς επειδή εξετάζουν το ζήτημα ως αποτέλεσμα διαδικασιών και συγκυριών που συγκροτούν την κοινωνική δυναμική της συγχρονίας, της αντιφατικής κοινωνικής πραγματικότητας του νεότερου κόσμου. Με τον τρόπο αυτό εξάγεται το θέμα από την τελεολογική λογική που πρυτανεύει στη ρομαντική θεωρία. Κοντά στις προσεγγίσεις αυτές, που οριοθετούν πλέον τη μελέτη των φαινομένων του ελληνικού εθνικισμού ως ζητούμενο ιστορικής ανάλυσης και κρίσης παρά ως αποκάλυψη της τελεολογίας της ιστορίας, θα πρέπει να μνημονευθούν όσες μελέτες πραγματεύονται την ανάπτυξη και τις εκδηλώσεις του εθνικισμού ως φαινομένου που διαμορφώνει την ελληνική κοινωνία, κυρίως κατά τον δέκατο ένατο αιώνα. Μεταφέρονται έτσι οι υποθέσεις της διεθνούς επιστημονικής συζήτησης στη θεώρηση της ελληνικής εμπειρίας ως προς τη συγκρότηση της εθνικής κοινότητας, η οποία αποβαίνει αντικείμενο κριτικού επιστημονικού λόγου και πεδίο εξειδίκευσης των ιστορικών σπουδών²⁴.

Με την εξέλιξη αυτή συνδέεται και η μελέτη του μεγάλου και πολύπλοκου θέματος της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως φορέα της συλλογικής ταυτότητας και ως συνεκτικού ιστού της κοινωνίας των χριστιανικών λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η ανάδειξη των αντινομιών στη σχέση μεταξύ Ορθοδοξίας και εθνικισμού αντιπροσωπεύει, πιστεύω, ένα από τα σημεία αιχμής επί των οποίων στηρίζεται η δυνατότητα κριτικών θεωρήσεων βάσει των οποίων μπορεί να ανακτηθεί η ιστορικότητα των φαινομένων, απαλλαγμένη τόσο από τον τελεολογικό ιδεαλισμό όσο και από τον κίνδυνο αναχρονιστικών αναγνώσεων, που ανάγονται μάλλον στην κοινωνιολογία της γνώσης παρά στην απροκατάληπτη άσκηση ιστορικής κρίσης. Σημειώνω δε ότι η στάθμιση της σχέσης ορθοδοξίας και εθνικισμού απαιτείται να επιχειρείται με την περίσχεψη εκείνη που επιβάλλει ο σεβασμός της ιστορικότητας των προβλημάτων, των όρων και των πηγών, διότι διαφορετικά κινδυνεύουμε να διολισθήσουμε προς μια οπισθοχώρηση προς τη λογική της βαλκανικής εθνικιστικής ιστο-

24. Μεταξύ αυτών θα μπορούσαν ν' αναφερθούν οι ακόλουθες συμβολές: Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1985 και *Ελλη Σκοπετέα, Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα 1988, που διακρίνονται από την αξιοσημείωτη μεθοδολογική διάσταση της σύγκρισης των εκδηλώσεων του ελληνικού εθνικισμού με τις περιπτώσεις της Ιταλίας και της Σερβίας αντίστοιχα, καθώς και οι μελέτες που απαρτίζουν τον συλλογικό τόμο *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, επιμ. Θ. Βερέμη, μτφρ. Ι. Δ. Στεφανίδη, Αθήνα 1997. Η τελευταία συλλογή, με συμμετοχή των Θ. Βερέμη, Ι. Κολιόπουλου, Ε. Κωφού και Π. Μ. Κιτρομηλίδη, πλαισιωμένη με βιβλιογραφικό δοκίμιο του Αλ. Κιτρορέφ, πρωτοεμφανίστηκε ως αφιέρωμα του περιοδικού *European History Quarterly* 19, τχ. 2 (Απρίλιος 1989).

ριογραφίας του δέκατου ένατου και του πρώιμου εικοστού αιώνα, που καταλόγιζε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως εθνοποιητικό υπέρ του ελληνισμού ρόλο στα Βαλκάνια, σε εποχές κατά κανόνα προεθνικές και προνεωτερικές. Ας υπομνήσουμε στο σημείο αυτό και την κριτική που άσκησε ο ίδιος ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως για την αποτυχία του να ακολουθήσει εθνική πολιτική στα Βαλκάνια κατά την οθωμανική περίοδο²⁵, διακηρύσσοντας ακριβώς την ασυμβατότητα Ορθοδοξίας και εθνικισμού και από την τελεολογική σκοπιά της ρομαντικής θεωρίας.

Καταλήγω με τις παρατηρήσεις αυτές, και την επισήμανση του βάρους της κοινωνιολογίας της γνώσης στο έργο του ιστορικού, για να υπομνήσω τους εξωγενείς παράγοντες που συχνά εμφιλοχωρούν στη συγκρότηση του ιστορικού επιχειρήματος και υπονομεύουν τις δυνατότητες και τις προοπτικές της ιστορικής κατανόησης. Το ζητούμενο, πιστεύω, είναι ακριβώς η ιστορική κατανόηση ως μορφή πνευματικής ελευθερίας. Η ριζικότερη αντίρρηση που μπορεί να διατυπωθεί κατά της ρομαντικής θεωρίας και της τελεολογικής της λογικής έγκειται ακριβώς στην εξάντληση της χρησιμότητάς της ως προς την κατανόηση του παρελθόντος της ελληνικής κοινωνίας. Η αντίρρηση δεν αποτελεί ούτε απόρριψη, ούτε υποκρύπτει διάθεση αναίρεσης του έργου του Κ. Παπαρρηγόπουλου, του οποίου το ιστοριογραφικό επίτευγμα παραμένει αναμφίβολα ένας ακρογωνιαίος λίθος στην ιστορική παιδεία του σύγχρονου ελληνισμού. Η κριτική διάσταση του έργου του, ιδίως η κριτική οπτική επί του χαρακτήρα της πολιτικής πράξης στο ελληνικό κράτος²⁶ συνιστά άλλωστε, κατά τη γνώμη μου, ένα ζωντανό και επίκαιρο στοιχείο της σκέψης του και δεν πρέπει να παραθεωρείται από όλους εκείνους που εκλαμβάνουν την *Ιστορία* του, χωρίς κατά κανόνα να τη διαβάζουν, ως απλό ιδεολογικό τεκμήριο.

25. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, έκδοσις εβδόμη υπό Ν. Α. Βέη, Αθήνα 1955, τ. Ε', σ. 379-381.

26. Βλ. χαρακτηριστικά δύο από τις κλασικότερες σχετικές διατυπώσεις του Κ. Παπαρρηγόπουλου στην *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τ. Ε', σ. ι': «Από του θανάτου λοιπόν του Κυβερνήτου, το Ελληνικόν έθνος ή εικη και ως έτυχεν ή ουδόλως εκυβερνήθη» και σ. 526: «Εάν εκάστη ιστορική περίοδος κρίνεται κατά τα πράγματα άτινα εδημιούργησε, αδιαστάτως λέγομεν, ότι όπως νυν έχουνσι τα πράγματα έτι παρ' ημίν, το έθνος ανεδείχθη εν τuis χρόνοις της δουλείας, υπέρτερον ή από των χρόνων της απελευθερώσεως και εφεξής· διότι επί των χρόνων της δουλείας εδημιουργήθησαν αι πολεμικαί, αι αστικάι και αι διανοητικάι δυνάμεις δι' ων διεζήχθη οπωσδήποτε η επανάστασις, ενώ αφ' ης εγενόμεθα ελεύθεροι δεν διεπλάσαμεν έτι νέας δυνάμεις επιτηδείας να συμπληρώσωσι και να ασφαλίσωσι το έργον των πατέρων ημών».

Η αντίρρηση προς τη ρομαντική τελεολογία δεν αποτελεί παρά αίτημα επιβεβαίωσης της πνευματικής ελευθερίας που συνδέεται με τη διά της κριτικής εμμονή στο ιδεώδες της αναζήτησης της αλήθειας στις ιστορικές σπουδές²⁷. Αυτό το αίτημα καλούμαστε να περιφρουρήσουμε, όσοι έχουμε το προνόμιο να θητεύουμε στην υπηρεσία της επιστήμης, από τις παγιδεύσεις μας σε συγκυριακούς υπολογισμούς, φατριασμούς και συμφέροντα που συγκροτούν την κοινωνιολογία της γνώσης και απειλούν το ίδιο το κεκτημένο της προόδου των ιστορικών σπουδών στη χώρα μας, επειδή ακριβώς θέτουν υπό διακύβευση την ακεραιότητα της ιστορικής ανάλυσης και της επιστημονικής δεοντολογίας που οφείλει να τη διέπει, αναιρώντας τη λειτουργία της ως πράξης πνευματικής απελευθέρωσης.

27. Αναλυτικότερα στο πλαίσιο των σύγχρονων συζητήσεων περί θεωρίας της ιστορίας, βλ. Richard J. Evans, *In Defence of History*, Λονδίνο 1997, σ. 219-223, 249-253.

Paschalis M. Kitromilides

THE IDEA OF THE NATION AND NATIONAL COMMUNITY IN GREEK HISTORIOGRAPHY

(SUMMARY)

The idea of the Greek nation as a diachronic historical agent, marked by unity and continuity through the millennia, constitutes the fundamental logical premise of Greek historiography. Early quests for a definition of a distinct modern Greek national community, primarily characterized by the lineage that connected it with ancient Hellas, were noticeable in the historical thought of the Greek Enlightenment and its epigones. The decisive contribution to the crystallization of the idea of the Greek nation as it has been known to the present day came in the historical writings of Constantinos Paparrigopoulos, primarily in his monumental *History of the Greek nation* (first ed. 1860-1874, second definitive ed. 1885-1887). The work was the crowning intellectual achievement of Greek romanticism and presupposed important developments in Greek historical and philosophical thought since the advent of Greece to independent statehood in 1830.

Paparrigopoulos' *History* put its mark on Greek historical consciousness, especially by placing the study of the Medieval millennium of Greek history at the main focus of historiographical attention. His imposing accomplishment functioned as a model for other Balkan historians, most notably V. Zlatarski and N. Iorga, in developing the historiographical canon of their own nations. The extent of Paparrigopoulos' achievement is characteristically suggested by the total eclipse it brought about of an earlier tradition of historical writing, treating the Greeks as part of a broader Orthodox community, held together by the Church and its values. Even ecclesiastical historians abandoned this historiographical approach and conformed to the new normative framework of historical writing connected with Paparrigopoulos' work. This normative historiographical framework has remained unquestioned in defining the historiographical canon and in setting the priorities of both academic and popular historiography. It has been equally decisive as an overall framework for leftist historiography, which espoused the Marxist predilection for economic and social history but did not dissent from the normative idea of national community defined by Paparrigopoulos. Progress in historical research and new approaches to historical writing in the latter part of the twentieth century have

remained loyal to the normative and interpretative premises of the Paparrigopouleian legacy, by not putting to question its fundamental premise, the idea of unity and continuity of the Greek nation through the ages.

Alternative approaches, nevertheless, have emerged indirectly from 1974 onward in the works of literary and social historians, who focused on the dynamic ideological and social processes which produced a distinctly modern Greek national community in the nineteenth century, thus pointing to possibilities of emancipating Greek historical thinking from the romantic teleological framework. Such approaches include the examination of the gradual construction by the new Greek state of an “ideological infrastructure”, upon which the conception of the Greek nation was elaborated (C. Th. Dimaras); the consideration through the prism of theories of dependence and reproduction of the emergence of a dynamic Greek nation, comprising the population of the Greek kingdom but also a wide-ranging diaspora beyond the Greek borders in the nineteenth century (C. Tsoukalas); and finally the appraisal of the decisive weight of social banditry in nation-building in the same period (J. Koliopoulos). These newer approaches opened the way for a critical study of the phenomena of Greek nationalism and encouraged the emergence of a new historical literature, that attempts to connect the study of the Greek historical experience with contemporary theories and debates on the subject of nations and nationalism in international scholarship.